

**Załącznik nr 1 do regulaminu
OTK PTTK „Warszawa – Wrzesień 1939”**

**Wykaz miejsc i obiektów związanych z warszawskimi śladami
kampanii wrześniowej 1939 r. wg aktualnego podziału administracyjnego Warszawy**

We wrześniu 1939 r. organizacja obrony Warszawy dzieliła się na dwa odcinki:

- „Warszawa Zachód” – pododcinki: „Północ” (Żoliborz), „Środkowy” (Wola, Ochota), „Południe” (Mokotów),
- „Warszawa Wschód” – pododcinki „Północny” (Targówek), „Południowo-Wschodni” (Utrata, Grochów, Saska Kępa).

A. „WARSZAWA ZACHÓD” – 108 obiektów, z tego:

- I. Mokotów – 16 obiektów
- II. Śródmieście – 42 obiekty
- III. Ochota – 9 obiektów
- IV. Wola – 14 obiektów
- V. Bemowo – 6 obiektów
- VI. Żoliborz – 7 obiektów
- VII. Bielany – 5 obiektów
- VIII. Włochy – 6 obiektów
- IX. Inne dzielnice – 3 obiekty

B. „WARSZAWA WSCHÓD” (PRAGA) – 42 obiekty, z tego:

- I. Targówek – 5 obiektów
- II. Praga Północ – 12 obiektów
- III. Praga Południe – 15 obiektów
- IV. Wawer – 10 obiektów

Łącznie na terenie Warszawy zidentyfikowano 150 obiektów.

A. ODCINEK „WARSZAWA ZACHÓD”

I. MOKOTÓW

1. Ul. Rakowiecka 4 a (Stary Mokotów).
Budynek Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. W dniach 1-6 września 1939 r. mieściła się tutaj kwatera Naczelnego Wodza.
2. Ul. Rakowiecka 24/al. Niepodległości (Stary Mokotów).
Tablica – płaskorzeźba na ścianie budynku Szkoły Głównej Handlowej poświęcona prezydentowi bohaterskiego miasta mjr. Stefanowi Starzyńskiemu – wychowankowi i wykładowcy tej uczelni, Komisarzowi Obrony Cywilnej we wrześniu 1939 r.
3. Ul. Jarosława Dąbrowskiego 72 (dawniej Szustra 72 – Stary Mokotów).
W domu tym mieszkał prezydent m.st. Warszawy; we wrześniu 1939 r. komisarz cywilny przy Dowództwie Obrony Warszawy. Od strony al. Niepodległości znajduje się obelisk poświęcony prezydentowi Stefanowi Starzyńskiemu. Obecnie w willi mieści się ambasada Królestwa Maroka.
4. Barykada – al. Niepodległości 82, róg Ursynowskiej (Wierzbno).
Na murze domu tablica poświęcona żołnierzom IV Batalionu 21 Warszawskiego PP „Dzieci Warszawy”, którzy we wrześniu 1939 r. w tym rejonie bohatersko bronili dostępu do Stolicy. W miejscu gdzie obecnie znajduje się południowe wyjście ze stacji Metra „Raławicka” znajdowała się barykada, która była najdalej wysuniętym na południe punktem obronnym pozycji Mokotów. Walczyli tutaj żołnierze podchorążego Mamota z IV Batalionu Marszowego.

5. Ul. Balonowa 22, róg Raławickiej (Wyględów).
Tablica pamiątkowa: „1939-1944 – Teren Fortu Mokotowskiego i Radiostacji Warszawa II obsadzony przez oddziały niemieckiej Luftwaffe noszący kryptonim «Rak»”.
6. Ul. Raławicka 99 (Wyględów).
Fort Mokotowski. 8 września 1939 r. w forcie uruchomiono radiostację nadawczą Polskiego Radia – Warszawa II.
7. Ul. Ludwika Idzikowskiego 1 c (Stegny).
Fort Piłsudskiego zwany też Fortem Legionów Dąbrowskiego. We wrześniu 1939 r. obroną fortu dowodził ppor. Franciszek Gniot. Stary fort miał znaczenie nie tylko jako punkt oporu. W jego kazamatach mieściły się archiwa II Oddziału Sztabu Głównego. W gorączce ewakuacyjnej nie zdążono wywieźć wszystkich akt i dokumentów. Część dostała się w ręce Niemców.
8. Ul. Powsińska 13 (Sadyba).
Fort Czerniakowski. Na murze fortu od strony ul. Czerniakowskiej znajduje się tablica upamiętniająca heroiczne walki wysuniętej placówki obrony Warszawy i śmierć męczeńską 40. jej obrońców we wrześniu 1939 r. Przed Fortem Czerniakowskim, przy ul. Powsińskiej, znajduje się głaz i tablica upamiętniający wielkiego olimpijczyka, żołnierza obrońcy Warszawy we Wrześniu 1939 r. – Janusza Kusocińskiego.
9. Ul. Powsińska, róg ul. mjr. Ludwika Idzikowskiego.
Głaz pamięci z tablicą „W hołdzie bohaterskim żołnierzom 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich ze Lwowa walczącym, poległym i rannym we wrześniu 1939 r. w obronie Stolicy przed niemieckimi najeźdźcami na Czerniakowie, Siekierkach i Sadybie”.
10. Al. Józefa Becka (Siekierki) k/Sanktuarium Matki Bożej Nauczycielki Młodzieży.
Fort Augustówka (dawny rosyjski Fort X). W 1939 r. znajdował się tu samodzielny punkt oporu.
11. Lotnisko – Pole Mokotowskie.
Na terenie obecnego parku im. marsz. Józefa Piłsudskiego znajduje się obelisk: „Lotnisko Mokotowskie” upamiętniający lotnisko czynne na terenie Pola Mokotowskiego w latach 1910-1939. We wrześniu 1939 r. lotnisko zapisało swoją chlubną kartę w obronie nieba nad Warszawą. W czasie obrony Warszawy we wrześniu 1939 r. Pole Mokotowskie było miejscem lądowań i startów samolotów z rozkazami dla walczącej Warszawy. Tu przez pewien czas stacjonowała Brygada Pościgowa.
12. Ul. Wałbrzyska – Cmentarz na Służewie.
Na cmentarzu pochowanych jest 1717 ofiar kampanii wrześniowej co upamiętnia tablica z napisem „Cmentarz wojenny, na którym pochowano w kwaterze A: 493 rozpoznanych i 1224 nierozpoznanych żołnierzy Wojska Polskiego i osób cywilnych, ofiar nalotów i bombardowania broniącej się Warszawy w 1939 r.”
13. Ul. Chełmska 21 a (Sielce).
Tablica w kościele św. Kazimierza poświęcona pamięci żołnierzy 4 Pułku Ułanów Zaniemeńskich uczestniczących w obronie Warszawy w 1939 r.
14. Ul. Puławska 39, róg ul. Willowej (Stary Mokotów).
Kamienica Luniaków, gdzie mieściło się kino „Ton”. W budynku była siedziba dowództwa Rejonu Oporu „Mokotów”. Obroną Mokotowa kierował mjr Mieczysław Duch, który dowodził także Batalionem Marszowym 21 PP „Dzieci Warszawy”. Obecnie w budynku mieści się Carrefour Market.
15. Ul. Podchorążych 69 (Sielce).
Siedziba dowództwa rejonu oporu „Sielce”, obejmującego obronę Czerniakowa i Siekierk. Rejonem dowodził mjr Józef Rosiek, który wstawił się w obronie „Fortu Czerniaków”.

16. Ul. Puławska 113 a.

Placówka „Królikarnia” we wrześniu 1939 r. stanowiła samodzielny punkt oporu. W dniach 25-27.09.1939 r. krwawe walki w obronie „Królikarni” toczył 2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich. Obecnie siedziba Muzeum Rzeźby im. Xawerego Dunikowskiego.

II. ŚRÓDMIEŚCIE

1. Dowództwo Obrony Warszawy – siedziby.

Dowództwo Obrony Warszawy formułowano się w dniach 3-6.09.1939 r., a miejscem jego dyslokacji były:

- a) do 8 września – budynek Legii Akademickiej przy al. Ujazdowskich 26,
- b) od 8 do 17 września gmach b. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w pałacu Zamojskich przy ul. Nowy Świat 69. Fakt ten upamiętnia tablica na ścianie budynku,
- c) po 17 września – gmach PKO, ul. Marszałkowska 134, róg ul. Świętokrzyskiej.

2. Ul. Nowy Świat 67.

Gmach b. Komendy Głównej Policji Państwowej. W dniach 9-22 września 1939 r. mieściła się tutaj siedziba dowództwa odcinka obrony „Warszawa Zachód”, kierowana przez płk. Mariana Porwita. Szefem Sztabu był ppłk Leopold Okulicki, który od 18 września 1939 r. był dowódcą Zgrupowania swego imienia na Woli.

3. Ul. Marszałkowska 134, róg ul. Świętokrzyskiej.

Potężny gmach PKO; w dniu intensywnych nalotów niemieckich tj. 25.09.1939 r. w kompleksie schronów pod budynkami PKO schroniło się kilka tysięcy cywilów. Tutaj też przeniosło się Dowództwo Obrony Warszawy. W dniu 26 września 1939 r. na posiedzeniu, któremu przewodniczył gen. Juliusz Rómmel, podjęta została decyzja o zaprzestaniu walk i wszczęciu rozmów kapitulacyjnych z Niemcami.

4. Ul. Senatorska 14.

Ratusz, miejsce urzędowania prezydenta m.st. Warszawy Stefana Starzyńskiego, który we wrześniu 1939 r. był jednocześnie Komisarzem Obrony Cywilnej Warszawy. Obiekt w czasie wojny całkowicie zniszczony – obecnie zrekonstruowany.

5. Plac Bankowy.

Pomnik prezydenta Warszawy Stefana Starzyńskiego. Pomnik znajduje się po zachodniej stronie Błękitnego Wieżowca, naprzeciw Ratusza.

6. Pomnik Bohaterów Warszawy z lat 1939-1945.

„Warszawska Nike” – stoi obecnie na skarpie przy Trasie W-Z.

7. Plac marsz. Józefa Piłsudskiego.

Grób Nieznanego Żołnierza (grób-pomnik). Ideą tego miejsca jest oddanie hołdu wszystkim, którzy poświęcili życie za Ojczyznę. Na filarach arkad Grobu Nieznanego Żołnierza znajdują się tablice z nazwami miejscowości ważniejszych bitew stoczonych przez żołnierzy Wojska Polskiego. Odnośnie kampanii wrześniowej 1939 r. na tablicach wymieniono 19 miejscowości, m.in. Westerplatte, Krojanty, Mokra, Kock.

8. Ogród Saski.

Teren Ogródu Saskiego był we wrześniu 1939 r. obszarem zaciętej obrony polskich oddziałów przeciwko nacierającym wojskom niemieckim. W północno-zachodniej części parku, na zapleczu Pałacu Błękitnego znajduje się tablica pamiątkowa z sekwencją: „Miejsce uświęcone krwią Polaków poległych za wolność Ojczyzny. Teren bohaterskich walk obrońców Warszawy 1939 r. i masowych egzekucji w latach 1939-1944”.

9. Ul. Zielna 27/29 (obiekt obecnie nie istnieje).

We wrześniu 1939 r. siedziba Polskiego Radia. Polskie Radio ostrzegało o nalotach, podnosiło na duchu i zagrzewało do walki. Komunikaty w pierwszych godzinach wojny były optymistyczne. 8 września 1939 r. budynek Polskiego Radia był już zamknięty, ale za

zgodą prezydenta Warszawy Stefana Starzyńskiego radiostacja uruchomiona została w Forcie Mokotów.

10. Ul. Zielna 39. Budynek „PAST-y” (Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej).
We wrześniu 1939 r. „PAST-a” stanowiła ważny węzeł łączności. Delegatem Dowództwa Obrony Warszawy był mjr Michał Czajka. Obecnie gmach „PAST-y” należy do środowisk kombatanckich.
11. Ul. Nowy Świat 18.
W pałacu Branickich przy ul. Nowy Świat 18 w 1939 r. mieściła się ambasada brytyjska. Gdy 3 września 1939 r. radio podało informację, że Anglia i Francja wypowiedziały wojnę Niemcom pod ambasadą miała miejsce manifestacja patriotyczna.
12. Ul. Frascati 22.
3 września 1939 r. manifestacja patriotyczna warszawiaków odbyła się także pod ambasadą francuską przy ul. Frascati 22. We wrześniu 1939 r. budynek ambasady został istotnie zbombardowany. Dziś jedynym śladem po ambasadzie jest ozdobny betonowy słupek ogrodzenia przy al. Na Skarpie, obok Muzeum Ziemi.
13. Al. Jana Chrystiana Szucha 23.
W budynku Najwyższej Izby Kontroli we wrześniu 1939 r. znajdowała się siedziba Komendy Głównej Ochotniczych Batalionów Pracy, której komendantem był Mieczysław Dębski. Zorganizowano 6 batalionów, z których każdy składał się z 5 kompanii po 100 ludzi. Obecnie w gmachu mieści się Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
14. Ul. Polna 1.
W budynku Straży Ogniowej (Centrala) m.st. Warszawy we wrześniu 1939 r. znajdowały się:
  - Komenda dzielnicowa OPL Warszawa-Południe, której komendantem był Stanisław Tyszkiewicz,
  - Komenda dzielnicowa Straży Ogniowej Warszawa-Południe, której komendantem był kpt. Stanisław Drożdżewski.
15. Ul. Warecka 5/7.
Tablica na ścianie budynku informuje, że na terenie ówczesnej redakcji i drukarni dziennika „Robotnik” (organ prasowy Polskiej Partii Socjalistycznej) we wrześniu 1939 r. mieścił się Sztab Robotniczych Batalionów Obrony Warszawy.
16. Rondo Jazdy Polskiej (skrzyżowanie ul. Ludwika Waryńskiego i ul. Armii Ludowej).
Pomnik Jazdy Polskiej. Na 4 tablicach znajduje się lista 43 najważniejszych bitew w historii polskiej kawalerii m.in. bitwy z kampanii wrześniowej 1939 r.: Krojanty, Mokra, Bzura, Wólka Węglowa oraz Kock.
17. Ul. Emiliana Konopczyńskiego 4.
Na murze znajduje się tablica pamiątkowa z napisem „Tu mieściło się stanowisko bojowe artylerii w 1939 r.”
18. Ul. Krakowskie Przedmieście 68.
Kościół św. Anny. W kościele akademickim znajduje się tablica pamiątkowa poświęcona poległym i zmarłym żołnierzom 36 PP „Legii Akademickiej”. W Kaplicy Loretańskiej kościoła św. Anny znajduje się Pomnik Chwały Kawalerii i Artylerii Konnej Wojska Polskiego oraz tablica pamiątkowa Polskich Sił Powietrznych 1939-1945.
19. Al. Jerozolimskie 3.
Muzeum Wojska Polskiego, m.in. ekspozycja stała Muzeum „Wojsko II Rzeczypospolitej i Wojna Obronna Polski 1939 r.” W muzeum możemy też obejrzeć jak wyglądało uzbrojenie polskich żołnierzy we wrześniu 1939 r.

20. Szpital Ujazdowski.

Nieistniejący szpital, który znajdował się w Zamku Ujazdowskim oraz w pawilonach na otaczającym go terenie w al. Ujazdowskich. Do dzisiaj zachowało się kilka pawilonów dawnego szpitala przy ul. Jazdów, numery: 1, 1a, 5, 8a i 10a. We wrześniu 1939 r. był szpitalem wojennym. Pierwszym wojennym komendantem Szpitala Ujazdowskiego był płk prof. Teofil Kucharski – szef sanitarny Armii „Poznań”.

21. Ul. Senatorska 34.

7 września 1939 r. w dawnym pałacu Mniszchów, mieszczącym siedzibę Resursy Kupieckiej zaczął pracę Szpital Maltański utworzony przez PCK. Obecnie w pałacu mieści się ambasada Belgii.

22. Ul. Romualda Traugutta 7/9.

W gmachu Banku Handlowego we wrześniu 1939 r. Warszawska Chorągiew Harcerek na polecenia gen. Waleriana Czумы utworzyła szpital wojskowy pod nazwą Szpital nr 1 Harcerek. Obecnie budynek jest siedzibą Oddziału Banku Citi-Handlowy.

23. Ul. Mikołaja Kopernika 15.

W kamienicy Władysława Marconiego we wrześniu 1939 r. Warszawska Chorągiew Harcerek utworzyła szpital wojskowy pod nazwą Szpital nr 2 Harcerek. Obecnie w domu mieści się Biuro Podróży i Turystyki „Almatur”.

24. Ul. Smolna 6.

We wrześniu 1939 r. PCK uruchomiło szpital wojenny przy ul. Smolnej. Z ówczesnych 4. pawilonów zachował się tylko pawilon nr 3, w którym mieści się restauracja Klubu Bankowca.

25. Plac Stanisława Małachowskiego 2.

W pierwszych dniach września 1939 r. PCK w budynku Liceum im. Mikołaja Reja uruchomiono szpital wojenny.

26. Ul. Tadeusza Czackiego 6.

W budynku banku francusko-polskiego we wrześniu 1939 r. znajdowała się siedziba Komendy Głównej Straży Obywatelskiej. Straż Obywatelska pełniła funkcje społecznego aparatu porządkowego. Obok na budynku Ministerstwa Finansów znajduje się tablica: „Pamięci Janusza Regulskiego Komendanta Głównego Straży Obywatelskiej oraz 5000 jej członków, którzy podczas oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. nieśli miastu pomoc i opiekę”. W tym miejscu w nieistniejącym budynku banku francusko-polskiego mieściła się siedziba Komendy Głównej Straży Obywatelskiej. Wrzesień 2004. Towarzystwo Przyjaciół Warszawy”.

27. Skwer płk. Leona Strehla.

Skwer znajduje się na tyłach Parku Ujazdowskiego, między ul. Johna Lennona i ul. Jazdów, od strony Trasy Łazienkowskiej. Postać płk. Leona Strehla upamiętnia głaz wolno stojący. Dr Leon Strehl we wrześniu 1939 r. był szefem sanitarnym w Sztapie Armii „Warszawa”. 28 września 1939 r. wraz z gen. Tadeuszem Kutrzebą i prezydentem Warszawy Stefanem Starzyńskim wszedł w skład delegacji, która prowadziła rokowania z Niemcami w sprawie kapitulacji Warszawy. Na skwerze Leona Strehla znajduje się zespół tablic pamiątkowych, m.in. „W oblężonej Warszawie 1939 Szpital Ujazdowski przyjął rannych z Armii «Poznań», «Pomorze», «Prusy», «Łódź», «Warszawa» w liczbie ponad 5000”.

28. Ul. Długa 13/15 (Stare Miasto).

Kościół Garnizonowy WP – Katedra Polowa Wojska Polskiego. W kościele znajdują się tablice pamiątkowe poświęcone pamięci żołnierzy Września 1939 r. poległych w służbie dla Ojczyzny i chwale 2000 żołnierzy, którzy oddali życie w walce o twierdzę Modlin. Umieszczono tam około 30 tablic poświęconych pamięci różnych formacji i dowódców Wojska Polskiego. W gmachu kościoła znajduje się także Muzeum Ordynariatu Polowego

Wojska Polskiego. Motywem przewodnim, m.in. ekspozycji stałych jest ukazanie roli jaką kapelani wojskowi odgrywali w życiu wojska i narodu, m.in. bohaterscy kapelani kampanii wrześniowej.

29. Ul. Piwna 9/11 (Stare Miasto).

Kościół św. Marcina. W kościele znajdują się dwie tablice poświęcone pamięci: żołnierzy 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich poległych w 1939 r. i żołnierzy 12 Pułku Ułanów Podolskich poległych w walce.

30. Ul. Nalewki 3.

W budynku I Oddziału Warszawskiej Straży Ogniowej we wrześniu 1939 r. znajdowały się:

- Komenda dzielnicowa OPL Warszawa-Północ, której komendantem był Cyprian Odorkiewicz,
- Komenda dzielnicowa Straży Ogniowej Warszawa-Północ, której komendantem był kpt. Zbigniew Borowy. Obecnie obiekt nie istnieje.

31. Ul. Freta 10, kościół św. Jacka (Nowe Miasto).

Po lewej stronie od wejścia do kościoła znajduje się tablica z napisem: „Pamięci żołnierzy 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich poległych ku chwale Ojczyzny i Pułku w kampanii wrześniowej 1939”.

32. Ul. Długa 25 (Stare Miasto).

Były budynek kina miejskiego. We wrześniu 1939 r. w podziemnym lokalu tego budynku miała swoją siedzibę Komenda Główna OPL (Obrony Przeciwlotniczej) m.st. Warszawy. Komendantem OPL był wiceprezydent miasta inż. Julian Kulski.

33. Ul. Świętokrzyska 25.

W tym budynku we wrześniu 1939 r. miał swoją siedzibę Stołeczny Komitet Samopomocy Społecznej, który sprawował opiekę nad tysiącami ewakuowanych, uchodźców, pogorzelców, nad sierotami i zagubionymi dziećmi. Przewodniczącym SKSS był Artur Śliwiński.

34. Plac Bankowy 3/5.

Gmach obecnego ratusza. Wewnątrz ratusza znajduje się tablica upamiętniająca nadanie m.st. Warszawie Orderu Wojennego Virtuti Militari za męstwo i wybitne czyny wojenne we wrześniu 1939 r. Treść napisu na tablicy: „Virtuti Militari V klasy nadany miastu Warszawie zarządzeniem Naczelnego Wodza w dniu 9 listopada 1939 r. w uznaniu bohaterskiego i wytrwałego męstwa w obronie przeciw najazdowi niemieckiemu”.

35. Ul. Marszałkowska 9.

W kamienicy Centralnego Laboratorium Chemicznego była siedziba dowództwa obrony pododcinka „Południe” obejmująca dwa rejonu obrony „Mokotów” i „Sielce” oraz pięć wysuniętych samodzielnych punktów oporu tj. „Fort Mokotów”, „Fort Piłsudskiego”. „Fort Czerniaków”, „Fort Augustówka” oraz „Królikarnia”. Obroną pododcinka „Południe” kierował ppłk Kazimierz Galiński. Obiekt obecnie nie istnieje.

36. Ul. Krakowskie Przedmieście 26/28.

Uniwersytet Warszawski – we wrześniu 1939 r. na teren UW przeniesiono z ul. 6 Sierpnia 33 (obecnie ul. Nowowiejska) I Szpital Okręgowy, który mieścił się na skraju ówczesnego Pola Mokotowskiego i był narażony na bezpośredni ostrzał nieprzyjaciela. Szpital ten nazwano I Zastępczym Szpitalem okręgowym, który pełnił funkcje szpitala wojskowego. Komendantem przeniesionego szpitala był płk w stanie spoczynku, prof. dr Edward Loth.

37. Ul. Krakowskie Przedmieście 64.

Gmach Resursy Obywatelskiej został wybudowany w latach 1860-1861. We wrześniu 1939 r. władze wojskowe założyły tu szpital dla rannych żołnierzy. Obecnie budynek jest siedzibą Towarzystwa Współpracy z Polonią Zagraniczną „Polonia” (Dom Polonii).

38. Al. Ujazdowskie 3.

Gmach Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. GISZ sprawował dowództwo nad siłami zbrojnymi w Polsce międzywojennej. Obecnie budynek jest siedzibą Kancelarii Prezesa Rady Ministrów.

39. Plac Zamkowy.

Zamek Królewski – siedziba prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. 17 września 1939 r. Niemcy ostrzelali Zamek Królewski, który częściowo spłonął. Wskazówki zegara na wieży Zygmuntońskiej zatrzymały się na godzinie 11:15. Decyzję o odbudowie Zamku podjęto dopiero w 1971 r.

40. Ul. Zakroczymska 6 (Nowe Miasto).

W pałacu Sapiehów we wrześniu 1939 r. utworzono szpital wojskowy. Była to Filia Nr 1 Zastępczego I Szpitala Okręgowego (szpital zakaźny). Obecnie w pałacu Sapiehów znajduje się Ośrodek Szkolno-Wychowawczy dla Dzieci Słabo Słyszących nr 15.

41. Ul. Nowogrodzka 45, róg ul. Poznańskiej.

Gmach Urzędu Telekomunikacyjnego i Telegraficznego we wrześniu 1939 r. był siedzibą Naczelnego Dowódcy Lotnictwa i Obrony Powietrznej (ND LiOP). W czasie kampanii wrześniowej dowódcą był gen. bryg. pilot Józef Zając.

42. Ul. Królewska 15, róg pl. Stanisława Małachowskiego.

Pałac Leopolda Kronenberga. We wrześniu 1939 r. w pałacu znajdowała się stacja zborna oddziałów ochotniczych obrony Warszawy. Pierwszym dowódcą Baonu Ochotniczego został mjr Aleksander Zabłocki. Stacja zborna była ośrodkiem dyspozycyjnym ochotniczych rezerw. Obiekt obecnie nie istnieje, a w tym miejscu jest Sofitel „Victoria”.

III. OCHOTA

1. Ul. Grójecka 93 (Rakowiec).

Barykada Grójecka/Opaczewska. Pomnik-Barykada Obrony Warszawy 1939 r. z napisem: „W tym miejscu żołnierze Wojska Polskiego oraz mieszkańcy bohatersko bronili dostępu do Warszawy w dniach od 8 do 27 września 1939 r.”

2. Ul. Stanisława Skarżyńskiego 8 (Rakowiec).

Gimnazjum Nr 16 im. Obrońców Barykady Września 1939 r.

3. Al. Bohaterów Września (Szczęśliwice).

Patronem ulicy są bohaterscy żołnierze Wojska Polskiego walczący w obronie ojczyzny we wrześniu 1939 r.

4. Ul. Akademicka 5 (akademik na pl. Gabriela Narutowicza).

W Domu Akademickim było stanowisko dowodzenia rejonem oporu „Ochota”, którym kierował mjr Artemi Aroniszidze – gruziński oficer kontraktowy w Wojsku Polskim. Pod akademikiem był schron, a na dachu budynku znajdował się punkt obserwacyjny baterii ciężkiej przeciwpancernej. 25 września 1939 r. akademik został zbombardowany, wobec czego stanowisko dowodzenia rejonu „Ochota” przeniesiono do budynku przy ul. Adama Pługa 4.

5. Ul. Karola Dickensa 34 (Szczęśliwice).

Na budynku tablica w hołdzie bohaterskiemu lotnikowi upamiętniająca płk. pilota Witolda Łokuciewskiego – obrońcę błękitnego nieba we wrześniu 1939 r. i bohatera przestworzy w czasie II wojny światowej.

6. Ul. Opaczewska 20.

Kościół NMP Królowej Świata. Na ścianie kościoła tablica poświęcona „Poległym w obronie Ochoty i Woli bohaterom Września, żołnierzom 40 PP im. „Dzieci Lwowskich” w 50 rocznicę napadu hitlerowskiego na Polskę – tablicę tę poświęcają Koledzy; Lwów – Warszawa; 17.09.1989”.

7. Ul. Sękocińska 13 (Stara Ochota).
Siedziba stanowiska dowodzenia rejonem obrony „Czyste” (okolice dworca Warszawa Zachodnia). Obroną Rejonu kierował mjr Antoni Kassian – dowódca II baonu 40 Pułku Piechoty „Dzieci Lwowskich”. 26 września 1939 r. został ciężko ranny podczas odpięcia ataku niemieckiego na Ochotę. Zmarł 27 września 1939 r. w Szpitalu Ujazdowskim.
8. Ul. Williama Lindleya 4.
Szpital Dzieciątka Jezus – zespół kilkunastu budynków klinicznych zbudowanych w latach 1897-1901 na obszarze: ul. Williama Lindleya – pl. Sokratesa Starynkiewicza – ul. Nowogrodzka – ul. Tytusa Chałubińskiego. We wrześniu 1939 r. szpital pełnił rolę szpitala wojskowego.
9. Ul. Koszykowa 79, róg ul. Suchej (obecnie ul. Ludwika Krzywickiego).
Budynek był siedzibą Wyższej Szkoły Wojennej. W latach 1928-1939 komendantem szkoły był gen. Tadeusz Kutrzeba. Obecnie w budynku mieści się Szkoła Biznesu Politechniki Warszawskiej.

IV. WOLA

1. Ul. Powązkowska 14 (Powązki).
Kościół św. Karola Boromeusza. Na ścianie kościoła tablica upamiętniająca gen. bryg. Waleriana Czumę – dowódcę obrony Warszawy w 1939 r. i gen. bryg. Tadeusza Tomaszewskiego – szefa sztabu obrony Warszawy w 1939 r.
2. Ul. Wolska 140 a, róg ul. Redutowej.
Tablica na murze kościoła św. Wawrzyńca upamiętniająca obronę historycznej Reduty 56 we wrześniu 1939 r. przez żołnierzy 40 Pułku Piechoty „Dzieci Lwowskich”, pod dowództwem por. Zdzisława Pacaka.
3. Ul. Wolska 140 a.
Dwie płyty nagrobne obok kościoła. Na dwóch płytach nagrobnych uczczono pamięć bohaterskich żołnierzy 40 Pułku Piechoty „Dzieci Lwowskich”, poległych w obronie Reduty Wolskiej w dniach 9-28 września 1939 r. Ponadto obok kościoła znajduje się także płyta nagrobna upamiętniająca podchorążego Władysława Kołodziejewskiego, który zginął w obronie Warszawy 19.09.1939 r.
4. Skwer im. płk. Zdzisława Pacak-Kuźmirskiego (między ul. Wolską i Marcina Kasprzaka).
Zdzisław Pacak-Kuźmirski był dowódcą 8 kompanii 40 PP „Dzieci Lwowskie”, która we wrześniu 1939 r. bohatersko broniła historycznej Reduty 56 przy ul. Wolskiej.
5. Ul. Wolska 157/159 – barykada tramwajowa.
We wrześniu 1939 r. na ul. Wolskiej, na linii Fabryki Przetworów Chemicznych „Dobrolin” Braci Palów (róg ul. Wolskiej i ul. Gizów) zbudowano barykadę z dwóch tramwajów ułożonych w poprzek ulicy. 9 września 1939 r. dzięki ok. 100 beczkom terpentyny z pobliskiej fabryki „Dobrolin” żołnierzom por. Zdzisława Pacaka udało się spalić ponad 80 niemieckich wozów bojowych i czołgów oraz powstrzymać natarcie wroga.
6. Ul. Wolska 174/176.
Cmentarz Powstańców Warszawy. Jest to największy cmentarz cywilnych ofiar powstania warszawskiego 1944 r. Na cmentarzu tym pochowano również 3526 żołnierzy Wojska Polskiego poległych i zmarłych z ran we wrześniu 1939 r.
7. Ul. Okopowa 49/51 (Cmentarz Żydowski).
Na cmentarzu znajduje się m.in. pomnik z napisem w języku polskim i hebrajskim poświęcony „pamięci żołnierzy i oficerów Wojska Polskiego poległych w obronie Warszawy w 1939 r.”
8. Ul. Dworska 17 (obecnie ul. Marcina Kasprzaka 17).
Szpital Starozakonnych – żydowska placówka medyczna składająca się z 8. osobnych pawilonów. We wrześniu 1939 r. ze względu na swe położenie szpital stał się placówką

frontową. W momencie kapitulacji Warszawy było w nim ok. 5000 rannych żołnierzy i cywilów.

9. Ul. Żelazna 88/90.
Miejski Szpital Położniczy im św. Zofii. We wrześniu 1939 r. placówka stała się szpitalem wojennym dla rannych z odcinka frontu Gorlice – Wola.
10. Ul. Ogrodowa 12/14 (Mirów), obecnie al. Solidarności 127.
W części gmachu Sądów Grodzkich, w dniach 22-27 września 1939 r. miało swoją siedzibę dowództwo odcinka obrony „Warszawa Zachód”. Dowódcą odcinka był nadal płk Marian Porwit.
11. Ul. Ciepła 13 (Mirów).
W budynku koszar Policji Państwowej była siedziba dowództwa obrony pododcinka „Środkowego” obejmującego trzy rejony oporu: „Wola”, „Czyste” i „Ochota”. Obroną pododcinka „Środkowego” kierował ppłk Józef Kalandyk – dowódca 40 PP „Dzieci Lwowskich”. Obecnie obiekt nie istnieje.
12. Ul. Płocka 29.
Siedziba dowództwa rejonu oporu „Wola”. Obroną Woli kierował mjr Antoni Sanojca – dowódca III Batalionu 40 PP „Dzieci Lwowskich”.
13. Ul. Górczewska 122 (Koło).
Siedziba dowództwa Zgrupowania ppłk Leopolda Okulickiego, które tworzyło trzy rejony oporu: „Gorce”, „Fort Wolski” oraz „Przedmieście Wola”.
14. Fort Wolski (Ulrychów).
Fort znajdował się w rejonie obecnej ulicy Fort Wola, pomiędzy północno-zachodnim skrajem Cmentarza Wolskiego, a ul. Jana Olbrachta. Dowódcą Fortu Wola był mjr Feliks Mazurkiewicz – dowódca I batalionu 360 PP.

V. BEMOWO

1. Ul. gen. Sylwestra Kaliskiego 25 a k/Klubu WAT (Boernerowo).
Pomnik „Bohaterskim Obrońcom Przedpoła Warszawy na odcinku Babice – Boernerowo – Wrzesień 1939”. Pomnik upamiętnia ciężkie walki zgrupowania ppłk dypl. Leopolda Okulickiego, toczące się wokół m. Babice w dniach 10-27.09.1939 r. przeciwko 18 Dywizji Piechoty Wehrmachtu. Żołnierze polegli w tych walkach pochowani są na cmentarzu w Babicach.
2. Rejon Boernerowo.
Nazwy ulic, których patronami są dowódcy Wojska Polskiego z września 1939 r.: ul. gen. Tadeusza Kutrzeby (Armia „Poznań”, „Warszawa”), ul. gen. Franciszka Kleeberga (SGO „Polesie”), ul. gen. Wiktora Thomméeo – komendanta Twierdzy Modlin oraz ul. Westerplatte.
3. Ul. gen. Waleriana Czumy (Jelonki).
Gen. bryg. Walerian Czuma we wrześniu 1939 r. był dowódcą Obrony Warszawy.
4. Fort Babice (ul. Radiowa).
O Fort Babice stoczył bój 3 Batalion 26 Pułku Piechoty pod dowództwem mjr. Jacka Decowskiego.
5. Fort Bema (ul. Obrońców Tobruku).
W 1939 r. Fort Bema stał się jednym z najważniejszych punktów obrony na północno-zachodnim odcinku Warszawy. Fortu bronili żołnierze 1 Batalionu 144 Pułku Piechoty pod dowództwem mjr. Bronisława Wadasa.
6. Skwer im. mjr Jacka Desowskiego.
Skwer jest położony między ulicami Archimedesza i Kartezjusza.

VI. ŻOLIBORZ

1. Ul. Powązkowska 43/45 – Cmentarz Wojskowy.
Na Powązkach Wojskowych spoczywa 6689 żołnierzy Wojska Polskiego, którzy w 1939 r. polegli za ojczyznę, w tym 4. generałów: w bitwie na Bzurą Franciszek Wład (18.09.1939) – kwatera A21 – półkole – 1, Stanisław Grzmot-Skotnicki (19.09.1939) – kwatera A29-VII-30, Mikołaj Bołtuć (22.09.1939) – kwatera A10-I-10 oraz w obronie Warszawy Stanisław Rawicz-Dziewulski (18.09.1993) – kwatera B10-I-15.
2. Ul. Wybrzeże Gdyńskie – Cytadela.
W 1939 r. w Cytadeli stacjonowały dwa pułki piechoty: 21 PP „Dzieci Warszawy” i 30 PP „Strzelców Kaniowskich”. We wrześniu 1939 r. na wieży artyleryjskiej urządzono stanowisko armaty przeciwlotniczej. W Cytadeli był m.in. punkt zborny dla jeńców wojennych. Innym punktem zbornym dla jeńców niemieckich była ul. Dzika.
3. Ul. Stefana Czarnieckiego 15.
Kościół Dzieciątka Jezus. Wewnątrz kościoła na ścianie, tablica ku czci obrońców ojczyzny we wrześniu 1939 r. – żołnierzy 4 baonu 30 Pułku Piechoty Strzelców Kaniowskich oraz jego dowódcy kpt. Bogdana Rożnowskiego.
4. Ul. Stefana Czarnieckiego 51 (Stary Żoliborz).
Fort Siergieja znajdujący się w Parku im. Stefana Żeromskiego. We wrześniu 1939 r. w obronie Warszawy fort wykorzystano jako punkt oporu dla zgrupowania pododcinek „Północ” ppłk. Waleriana Tewzadze.
5. Ul. Józefa Hauke-Bosaka 11 (Żoliborz).
Tablica pamiątkowa przed domem, w którym przed II wojną światową mieszkał gen. Stanisław Sosabowski – pierwszy polski cichociemny i dowódca I Samodzielnej Brygady Spadochronowej. We wrześniu 1939 r. płk Stanisław Sosabowski walczył m.in. w obronie Warszawy. Był dowódcą 21 PP „Dzieci Warszawy” oraz dowódcą pododdziału „Grochów” na przedmościu praskim. Dzięki umiejętnemu dowodzeniu udało mu się utrzymać pozycje obronne do 27.09.1939 r. Gen. Juliusz Rómmel w uznaniu zasług płk. Stanisława Sosabowskiego w kampanii wrześniowej nadał mu w dniu 29.09.1939 r. Krzyż Srebrny Orderu Virtuti Militari.
6. Plac Inwalidów (Żoliborz).
Siedziba dowództwa pododdziału „Północ”, który tworzyło pięć rejonów oporu: „Bielany”, „Wawrzyszew”, „Osiedle Łączności Babice”, „Fort Bema” i „Marymont”. Dowódcą pododdziału „Północ” był ppłk Walerian Tewzadze – gruziński oficer kontraktowy w Wojsku Polskim.
7. Ul. Juliusza Słowackiego 52, róg ul. Potockiej.
Budynek Straży Pożarnej. We wrześniu 1939 r. siedziba rejonu oporu „Marymont”. Obroną Marymontu kierował kpt. Bohdan Rożnowski – dowódca IV Batalionu 30 PP Strzelców Kaniowskich. Na wieży strażniczej tego budynku znajdował się punkt obserwacyjny. Obecnie mieści się tutaj Szkoła Główna Służby Pożarniczej (SGSP).

VII. BIELANY

1. Skwer im. 30 Pułku Strzelców Kaniowskich k/stacji Metro Młociny.
Ul. Zgrupowania AK „Kampinos”. Na skwerze pomnik „Warszawskie Termopile” poświęcony żołnierzom 30 PP Strzelców Kaniowskich, poległym w obronie stolicy 21.09.1939 r. Napis na pomniku: „Przechodniu! Uszanuj to miejsce i zapamiętaj, że tu w osiedlu Placówka 21.09.1939 w zażartym boju zwanym «Warszawskie Termopile» zginęło ponad 500 żołnierzy 30 PP Strzelców Kaniowskich i ich dowódca mjr Kamiński i por. Karol Lange, wykazując bezprzykładne męstwo bronili Stolicy przed niemieckim najazdem”.

2. Ul. Wólczyńska 6 (Cmentarz Wojskowy w Wawrzyszewie).
Na cmentarzu spoczywa 644 żołnierzy poległych w obronie Warszawy w 1939 r. Na cmentarzu znajduje się pomnik ku czci poległych żołnierzy 30 Pułku Piechoty Strzelców Kaniowskich.
3. Ul. Wólczyńska 64, róg ul. Horacego (Wawrzyszew).
Stary Kościół św. Marii Magdaleny. W kruchcie kościoła na ścianie dwie tablice upamiętniające żołnierzy poległych w kampanii wrześniowej 1939 r. – 30 Pułku Strzelców Kaniowskich i 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich.
4. Ul. Pułkowa 30 (Młociny).
Tablica umieszczona na fasadzie domu upamiętnia miejsce gdzie 22.09.1939 r. żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali sześciu bezbronnych mieszkańców.
5. Ul. Kolektorska 9/11 (Bielany).
Budynek Szkoły Powszechnej Nr 133. We wrześniu 1939 r. był siedzibą rejonu oporu „Bielany”. Obroną Bielan kierował ppłk Stanisław Małek z 60 Pułku Piechoty Wielkopolskiej, z 25 Dywizji Piechoty. Obecnie mieści się tutaj Technikum Ekonomiczne Nr 7 im. Stanisława Staszica.

VIII. WŁOCHY

1. Ul. Żwirki i Wigury 1 (Okęcie).
Płyta-płaskorzeźba na ścianie Lotniska Chopina w Warszawie, upamiętniająca dowódcę obrony Warszawy we wrześniu 1939 r. gen. bryg. Waleriana Czumę.
2. Ul. 17 Stycznia 39 – teren PLL „LOT” S.A.
Między szklanym biurowcem LOT-u, a stawem Sadurka znajduje się pomnik z tablicą o treści: „Teren bohaterskich walk żołnierzy i oficerów WP w 1939 roku. W latach okupacji hitlerowskiej miejsce sabotażu i męczeńskiej śmierci 5 pracowników lotnictwa”.
3. Ul. 17 Stycznia 47 (Terminal General Aviation k/PPL „Porty Lotnicze”).
Pomnik-głaz upamiętniający m.in. walki żołnierzy Wojska Polskiego na terenie lotniska w 1939 r. Podczas obrony Warszawy lotnisko było terenem działania grupy wypadowej ppłk. Jakuba Chmury – dowódcy 360 PP złożonej z 2 Batalionu i dwu kompanii czołgów. Wypad przyniósł przejściowe zdobycie lotniska, jednak za cenę wielkich strat; m.in. poległ ppłk Jakub Chmura.
4. Al. Krakowska 110/114 (Okęcie).
Dawna Fabryka Polskich Zakładów „Skoda” (obecnie hale PZL-Okęcie). Miejsce podpisania kapitulacji Warszawy w dniu 28.09.1939 r. przez gen. Tadeusza Kutrzebę. Ze strony niemieckiej podpis pod aktem kapitulacji złożył dowódca 8 Armii gen. Johannes Blaskowitz.
5. Al. Krakowska 110/114 (Okęcie).
Instytut Lotnictwa. Tablica na ścianie budynku upamiętnia rozstrzelanie żołnierzy walczących w obronie Warszawy w 1939 r. i w czasie powstania warszawskiego.
6. Ul. Radarowa 1 (Okęcie) – RKS „Okęcie”.
Głaz upamiętniający tragiczne losy sportowców Klubu RKS „Okęcie” w latach wojny 1939-1945.

IX. INNE DZIELNICE

1. Ul. Leśna (Ursynów-Pyry).
W Lesie Kabackim, na terenie obecnego Centrum Operacji Powietrznych (COP) w Pyrach w latach 1936-1939 znajdował się ośrodek łączności polskiego wywiadu Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. W tym miejscu polscy matematycy-kryptolodzy – Marian Rajewski, Jan Różycki i Henryk Zygałski dokonali złamania kodu niemieckiej maszyny szyfrującej „Enigma”. Przed wjazdem na teren COP znajduje się tablica

pamiętkowa Biura Szyfrów Wywiadu RP. W dniu 5 września 1939 r. materiały związane z „Enigmą” zostały wywiezione z Pyr i załadowane do specjalnego eszelonu F i dzięki temu nie dostały się w ręce Niemców.

2. Ul. Rakuszkanki/Orłów Piastowskich (Ursus-Gołębki).
Cmentarz. Na cmentarzu znajduje się pomnik-mogiła z tablicą poświęconą żołnierzom poległym w walce w 1939 r.
3. Ul. Wiertnicza, u zbiegu z al. Wilanowską (Wilanów).
Cmentarz rzymsko-katolicki. W kwaterze wojskowej 1939 r. spoczywa 3 oficerów i podchorążych oraz 110 szeregowych poległych w obronie stolicy. Wśród nich: ppor. Henryk Dobrowolski z 29 Dywizji Piechoty i ppor. Mieczysław Włodarczyk z 27 Dywizji Piechoty.

B. ODCINEK „WARSZAWA WSCHÓD” (PRAGA)

I. TARGÓWEK

1. Stacja Warszawa Wschodnia Towarowa u zbiegu ulic Zabranieckiej i Utraty.
W nocy z 17 na 18 września 1939 r. żołnierze 26 Pułku Piechoty i kolejarze na stacji rozrządowej Warszawa Wschodnia dokonali wypadu na pociąg załadowany amunicją artyleryjską. Wypad zakończył się sukcesem. Maszynista, były sierżant Szczepan Sroka własnoręcznie doczepił parowóz do pociągu załadowanego amunicją, zabrał wszystkich rannych i przyprowadził pociąg na polskie pozycje. Otrzymał za to krzyż Virtuti Militari.
2. Ul. Ludwika Kondratowicza 20 – Urząd Dzielnicy Targówek.
Tablica na budynku ratusza poświęcona pamięci żołnierzy 20 Kresowej Dywizji Piechoty broniących we wrześniu 1939 r. północno-wschodniej części Pragi.
3. Ul. Piotra Wysockiego 11 (przed Domem Kultury „Świt”).
Głaz pamięci kolejarzy Węzła Warszawa-Praga. Kolejarze odznaczyli się szczególną odwagą w Wojnie Obronnej 1939.
4. Ul. Św. Wincentego 83 – Cmentarz Bródnowski.
W dwóch kwaterach wojskowych (114W i 28P), w zbiorowych mogiłach spoczywa 800 żołnierzy poległych w obronie Warszawy w 1939 r.
5. Ul. 20 Dywizji Piechoty Wojska Polskiego.
Znajduje się naprzeciwko Urzędu Dzielnicy Targówek. We wrześniu 1939 r. 20 Dywizja Piechoty wchodziła w skład Armii Modlin i wstąpiła się w bitwie pod Mławą. 13.09.1939 r. dywizja wkroczyła na Pragę jako zwarta i sprawna formacja bojowa, gdzie walczyła w obronie Pragi.

II. PRAGA PÓŁNOC

1. Ul. Kijowska (przed Dworcem Wschodnim).
Kamień upamiętniający miejsce, w którym 5.09.1939 r. zginęły od bomb hitlerowskich pełniące służbę sanitariuszki – warszawskie harcerki i uczennice.
2. Ul. 11 Listopada 17/19.
Koszary wojskowe. W 1939 r. stacjonował tu 36 Pułk Piechoty Legii Akademickiej. W kampanii wrześniowej pułk walczył m.in. pod Brwinowem i Pomiechówkiem.
3. Ul. 11 Listopada.
Głaz na skwerze z napisem na płycie: „W hołdzie bohaterskim obrońcom Ojczyzny żołnierzom: 36 PP legii Akademickiej, 1 PP Obrony Pragi, 336 Pułku Piechoty AK Obwodu Praga w 50 rocznicę wybuchu II Wojny Światowej Towarzystwo Przyjaciół Warszawy i Towarzysze Broni, Warszawa 1989”.

4. Rondo Stefana Starzyńskiego i ul. Stefana Starzyńskiego.
We wrześniu 1939 r. prezydent Warszawy Stefan Starzyński był komisarzem Obrony Cywilnej Warszawy.
5. Ul. Targowa 74, róg ul. Wileńskiej.
Budynek Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych. We wrześniu 1939 r. w gmachu tym znajdował się sztab dowodzenia odcinka obrony „Warszawa Wschód”. Dowódcami tego odcinka byli kolejno płk Julian Janowski oraz gen. Juliusz Zulauf, a szefem sztabu płk Stanisław Rostworowski. Gmach DOPKP był także siedzibą dowództwa pododcinka „Północnego”. Dowódcą tego pododcinka był płk Wilhelm Liszka-Lawicz.
6. Ul. Karola Marcinkowskiego 2.
W budynku V Oddziału Warszawskiej Straży Ogniowej we wrześniu mieściły się:
  - Komenda Dzielnicowa Obrony Przeciwlotniczej (OPL), której komendantem na Pragę był Bronisław Chajęcki,
  - Komenda Dzielnicowa Straży Ogniowej – Praga, której komendantem był kpt. Henryk Markowski.Obecnie znajduje się tu Komenda Miejska Państwowej Straży Pożarnej m.st. Warszawy.
7. Ul. Św. Cyryla i Metodego 4.
Budynek Seminarium Prawosławnego. We wrześniu 1939 r. mieścił się tutaj Główny punkt Opatrunkowy Kompanii Sanitarnej 5 Dywizji Piechoty.
8. Ul. Środkowa 3 (Stara Praga).
Siedziba dowództwa rejonu oporu „Targówek”. Obroną Targówka kierował mjr Antoni Bedronek – dowódca 78 Pułku Piechoty.
9. Ul. Brukowa 28 (obecnie ul. ks. Ignacego Kłopotowskiego).
W gmachu Urzędu Poczтового nr 4 była siedziba dowództwa rejonu oporu „Utrata”. Obroną Utraty kierował ppłk Franciszek Węgrzyn – dowódca 26 Pułku Piechoty.
10. Ul. Kępa, róg ul. Jagiellońskiej (Stara Praga).
Siedziba dowództwa rejonu oporu „Grochów”. Grochowa bronił płk Stanisław Sosabowski – dowódca 21 PP „Dzieci Warszawy”.
11. Ul. Targowa 15 (Stara Praga).
Budynek Starostwa Grodzkiego Prasko-Warszawskiego był siedzibą dowództwa rejonu oporu „Saska Kępa”. Dowódcą obrony Saskiej Kępy był ppłk Stefan Kotowski.
12. Ul. Targowa 70.
W budynkach gospodarczych Szpitala Przemienienia Pańskiego we wrześniu 1939 r. mieścił się Urząd Komisarza Cywilnego Obrony Pragi. Prezydent Warszawy Stefan Starzyński mianował Bronisława Chajęckiego swym zastępcą dla Pragi. Ponadto Bronisław Chajęcki był także komendantem dzielnicowym OPL na Pragę. Komendantem Straży Obywatelskiej na obszarze Pragi był Antoni Szyller.

III. PRAGA POŁUDNIE

1. Ul. Podskarbińska 2 (Grochów).
Na budynku tablica pamięci gen. Stanisława Sosabowskiego, m.in. dowódcy 21 PP im. „Dzieci Warszawy” oraz dowódcy odcinka „Grochów” w obronie Warszawy w 1939 r.
2. Ul. Międzyborska 64/70 (Grochów).
Szkoła Podstawowa Nr 120 im. Pułku Piechoty „Dzieci Warszawy”.
3. Ul. Jerzego Waszyngtona 104, róg ul. Międzyborskiej (Grochów) – barykada.
Tablica na ścianie budynku poświęcona bohaterskim żołnierzom II Batalionu 21 PP „Dzieci Warszawy”, którzy w tym rejonie zwanym „Redutą Skrzyżowanie” we wrześniu 1939 r. odpierali natarcie Niemców uniemożliwiając zajęcie Pragi i mostów na Wiśle.

4. Al. Jerzego Waszyngtona, róg ul. Grenadierów (Grochów).
Obelisk (tablica) poświęcona żołnierzom 21 Warszawskiego Pułku Piechoty „Dzieci Warszawy” – bohaterskim obrońcom stolicy we wrześniu 1939 r. i w powstaniu warszawskim.
5. Ul. Bajońska 3 (Saska Kępa).
Tablica na ścianie frontowej willi informująca, że mieszkał tu gen. dyw. Tadeusz Kutrzeba – dowódca zwrotu zaczepnego nad Bzurą Armii „Poznań” i „Pomorze” w wojnie obronnej 1939 r.
6. Ul. Saska 68 (Saska Kępa).
Tablica na budynku informująca, że w tym domu mieszkał ppor. inż. Konrad Guderski, organizator i dowódca Poczty Polskiej w Gdańsku. Poległ 1.09.1939 r. na historycznym posterunku Rzeczypospolitej Polskiej.
7. Ul. Paryska 27 (Saska Kępa).
Na bocznej ścianie Prawosławnego Seminarium Duchownego znajduje się tablica poświęcona gen. Stanisławowi Bułakowi Bałachowiczowi. Był m.in. twórcą i dowódcą samodzielnej grupy specjalnej w obronie Warszawy we wrześniu 1939 r.
8. Ul. Francuska 1, róg ul. Zwycięzców (Saska Kępa) – barykada.
Na ścianie budynku tablica pamiątkowa: „Tu wytrwaliśmy do końca – 28.09.1939”.
9. Ul. Francuska 4 (Saska Kępa).
Tablica pamiątkowa: „Obrona Saskiej Kępy we wrześniu 1939 r. – zachowany fragment zaplecza kluczowej barykady, osłaniający stanowiska granatników, skład amunicji i jedną z kwater obrońców odcinka „Saska Kępa”. Walczyli tu żołnierze 21 PP „Dzieci Warszawy”, 336 PP i 21 Pułku Ułanów Nadwiślańskich. Obroną barykady dowodził por. Tadeusz Barszczewski i jego zastępca sierżant Stefan Goss”.
10. Ul. Alfreda Nobla 16 (Saska Kępa).
Kościół Matki Bożej Nieustającej Pomocy. Na ścianie wewnątrz kościoła umieszczone są trzy tablice pamiątkowe związane z wojną obronną 1939 r. poświęcone pamięci: gen. dyw. Tadeusza Kutrzeby – komendanta Wyższej Szkoły Wojennej i dowódcy bitwy nad Bzurą w 1939 r., żołnierzy 336 Pułku Piechoty walczących na Saskiej Kępie w obronie Warszawy we wrześniu 1939 r., mjr. Andrzeja Górnickiego – dowódcy 336 Pułku Piechoty, poległego w obronie Warszawy na odcinku „Saska Kępa” 16.09.1939 r.
11. Ul. Bajońska 6 (Saska Kępa).
Płyta pamiątkowa na budynku z napisem: „Okoliczne ulice i tereny uświęcone krwią poległych żołnierzy 336 PP Obrony Pragi walczącego we wrześniu 1939 r. w obronie Stolicy przed nawałą niemiecką wywodzącej się z 36 PP Legii Akademickiej. Cześć ich pamięci”.
12. Ul. Stanów Zjednoczonych 27 (Saska Kępa).
Szkoła Podstawowa nr 143 im. Stefana Starzyńskiego. Przed wejściem do Szkoły od strony ul. Saskiej stoi pomnik Stefana Starzyńskiego przeniesiony tu z Ogrodu Saskiego.
13. Al. Zieleniecka 8 (Park Skaryszewski lub Park im. Ignacego Paderewskiego).
Nad Jeziorkiem Kamionkowskim, w domu dyrektora parku we wrześniu 1939 r. była siedziba dowództwa obrony pododcinka „Południowo-wschodniego”, którym kierował płk Eugeniusz Żongołłowicz – dowódca 44 Dywizji Piechoty Rezerwy. Obecnie mieści się tutaj hotel „Dedek Park”.
14. Ul. Grochowska 274 (Urząd Dzielnicy Praga Południe).
Tablica na budynku Ratusza poświęcona pamięci Bronisława Chajęckiego – zastępcy prezydenta Warszawy i komisarza cywilnego na Pradze we wrześniu 1939 r.

15. Ul. Grochowska 365 (Kamionek).

Kościół Matki Bożej Zwycięskiej. Pomnik na starym cmentarzyku przykościelnym ku czci żołnierzy poległych w walkach wrześniowych 1939 r., stojący wśród pomników historycznych z lat wcześniejszych.

IV. WAWER

1. Ul. Kościuszkowców (Marysin Wawerski).

Cmentarz Ofiar Wojny powstał w listopadzie 1939 r. Przy wejściu na teren cmentarza tablica z napisem: „Cmentarz wojenny z okresu 1939-1945, na którym pochowani są żołnierze WP polegli w obronie Warszawy 1939, rozstrzelani przez hitlerowców w Wawrze 27.12.1939 r.”

2. Ul. Kościuszkowców 85 (Marysin Wawerski).

Kościół św. Feliksa. 22.09.1939 r. z 75 metrowej wieży kościelnej (z tarasem widokowym) Adolf Hitler obserwował oblężenie Warszawy.

3. Ul. Bajkowa 17/21 (Radość).

Przed budynkiem szkoły znajduje się obelisk poświęcony żołnierzom 19 Pułku Ułanów Wołyńskich. Za walki w 1939 r. pułk odznaczono krzyżem Virtuti Militari”. We wrześniu 1939 r. pułk walczył m.in. pod Mokrą, Ostrowami, Mińskiem Mazowieckim i Rejowcem.

4. Ul. Wilgi 14 (Radość).

W kościele Matki Bożej Anielskiej w Radości znajduje się tablica pamiątkowa poświęcona 19 Pułkowi Ułanów Wołyńskich.

5. Ul. Ułanów Krechowieckich (Nowy Wawer).

We wrześniu 1939 r. 1 Pułk Ułanów Krechowieckich walczył m.in. pod Zambrowem, Zalesiem, Dąbrową Wielką, Olszewem. Szlak bojowy zakończył pod Kockiem 6.10.1939 r.

6. Ul. Walcownicza k/stacji PKP (Falenica).

Pomnik upamiętniający toczoną w Falenicy bitwę 19.09.1939 r. przez 13 Dywizję Piechoty Strzelców Kresowych i 3 Lubelski Dywizjon Artylerii Konnej.

7. Ul. Poezji 5 (Falenica).

Szkoła Podstawowa Nr 76 im. Dywizji Piechoty Strzelców Kresowych.

8. Ul. Złotej Jesieni (Aleksandrów k/ Falenicy).

Cmentarz wojenny, na którym pochowano 633 żołnierzy z września 1939 r., m.in. poległych żołnierzy Wojska Polskiego z 13 Dywizji Piechoty i 3 Dywizjonu Artylerii Konnej.

9. Ul. Cylichowska (Zerzeń k/Falenicy).

Cmentarz rzymsko-katolicki. Zbiorowa mogiła 107 żołnierzy Wojska Polskiego z 13 DP Strzelców Kresowych i oddziałów współdziałających poległych w dniach 19-20 września 1939 r.

10. Ul. Narcyzowa 18/ul. Bartoszycka (Falenica).

Kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa. Na ścianie kościoła znajdują się dwie tablice pamiątkowe poświęcone żołnierzom 13 Dywizji Piechoty Strzelców Kresowych i żołnierzom 3 Lubelskiego Dywizjonu Artylerii Konnej.